

Georg Brandes' *Intryck från Polen*

Stereotyper på gott och ont

KRZYSZTOF STALA

I SIN ARTIKEL "Polen och Sverige i historiskt perspektiv: bortom stereotyper" utgår Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson från ett motsatspar: de falska stereotyperna och den sanna historiska verkligheten. Stereotyperna har enligt dem endast en negativ funktion. De förvränger bilden av verkligheten, bidrar till missförstånd och skapar falska förväntningar och fördomar.

Det verkar emellertid som om man vid skildringar av nationella kollektiva föreställningar och mentaliteter inte helt kan slippa stereotyper. De ingår i kulturen, de är "sanna" i en viss mening. Det finns forskare som hävdar att kulturen som sådan består av sådana föreställningar (*cultural constructions*) vilka på ett oundvikligt sätt färgar vår världsbild, vår självbild och bilden av interhumana och internationella relationer. Här kan man parafasera Witold Gombrowiczs berömda aforism: Det finns ingen flykt från formerna/stereotyperna.

Georg Brandes' bok om Polen och det polska samhället innehåller ett antal stereotyper. Hans bruk av dessa är emellertid "dialogiskt", han analyserar dem, sätter dem mot varandra, konfronterar dem med verkligheten. I denna artikel försöker jag med Brandes' *Intryck från Polen* (*Indtryk fra Polen*) som exempel presentera stereotypernas ambivalenta ställning i skildringen av en nationell mentalitet.

Polenbilden i Sverige har i hög grad varit påverkad av olika slags skildringar, med både positiv och negativ betoning. Först i början av 1900-talet utkom det i Sverige ett större antal sådana skildringar, och Gerner och Karlsson påpekar att dessas roll var både stereotypskapande och avmystifierande. Medan Anton Nyströms och Fredrik Bööks verk konstruerade och förstärkte en negativ bild av det efterblivna, provinsiella Polen, försökte Alfred Jensens, Marika Stiernstedts

och Karl Gustav Fellenius' böcker lansera en mer balanserad och objektiv bild och fokuserade intresset på Polens kulturella och litterära ansträngningar.

Till denna långa rad av Polensskildrare bör man tillfoga ett mycket viktigt och relevant namn, nämligen Georg Brandes. Man kan förstå att Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson inte nämner honom i sin artikel - han var dansk, inte svensk; å andra sidan gjorde översättningen av *Indtryk fra Polen* till svenska (som kom redan 1890) och bokens breda gensvar i Sverige Brandes till den främsta Polenkännaren i hela Norden och påverkade i hög grad skandinavernas uppfattning om Polen och polackerna.

Brandes och "den polska saken"

Georg Brandes besökte Polen fyra gången under 1800-talets två sista decennier. Hans bok *Indtryk fra Polen*,¹ utgiven i Danmark år 1888, består av skildringar av den polska vardagen, små historiska essäer, politiska analyser och funderingar över den polska mentaliteten och kulturen. Flertalet utgåvor innehåller också ett supplement bestående av de föreläsningar om polsk litteratur som Brandes höll i Warszawa 1886. Brandes' bok blev vid sekelskiftet efter en rad översättningar till svenska, tyska, engelska en inflytelserik och relevant informationskälla om Polen och polsk kultur; enligt Z. Ciesielski blev Brandes under denna period den mest betydelsefulla förespråkaren för "Polens sak" i hela Europa:

Det var tack vare Brandes som Polens sak framträdde på sekelskiftets internationella forum. De europeiska läsarna kunde då bekanta sig med den kände danskens orubbliga tro på Polens ovillkorliga återuppståndelse. I bokens avslutning placerar Brandes följande apostrof: O, Polen! Du är en stark symbol, en symbol för den fängslade och förnedrade friheten, en symbol utan segerperspektiv, men ändå med segerförhoppningar - mot alla odds (1972, 38).

Georg Brandes spelade en viktig roll i Danmarks och hela Europas intellektuella liv vid 1800-talets slut och blev oftast förknippad med idéströmningar såsom positivismen, kulturradikalismen, feminismen och nietscheanismen. Denne kompromisslöse och stolte dansk med judiska rötter blev med tiden en förespråkare för den intellektuella och sociala förnyelsen i Danmark och en centralfigur för de danska

¹ Citeras från utgåvan i hans samlade skrifter (Brandes 1902); citat från Karl Visens svenska översättning (Brandes 1890) följs av sidnummer inom parentes.

radikala intellektuella. Han förblev också i ständig konflikt med kyrkan och etablissemangen. Under sin långa flerdimensionella utveckling - från Taines positivism till en kult av starka personligheter, från litteraturkritik och litteraturhistoria till socialism och "aristokratisk radikalism" - provocerade och inspirerade Brandes sin samtid och framkallade hos sina läsare och beundrare en intellektuell rörlighet och öppenhet för det nya, det okända och det oförutsägbara. Hans kritiska attityd mot den danska skenheliga mentaliteten och, på ett bredare plan, mot den ökända lutheranska plikt- och tvångskulturen kostade honom hans akademiska karriär och resulterade i en tillfällig landsflykt 1877-1883.

På grund av sin outsiderställning i Danmark och sitt internationella rykte, blir så Brandes en mycket säregen skildrare av den polska kulturen. Distansen till den egna nationen och till de andra europeiska folken möjliggör en syn på Polen ur ett litet annorlunda perspektiv. Först och främst är detta ett antinationalistiskt perspektiv, den upplyste européens solidariska perspektiv. Problem med den egna identiteten väcker ofta en särskild förmåga att leva sig in i och förstå den Andre och det är därför Brandes inte har några problem med att förstå polackernas särprägling, tvärtom blir detta en kreativ utmaning. Distansen (till den egna kulturen) är en bristvara även hos polackerna, därför kan Brandes' skrifter fungera som en kunskapskälla också för polska läsare. Den polske författaren Bolesław Prus, som var Brandes' samtida, noterade vilken viktig roll distansens spelade i danskens perspektiv:

Vi polacker befinner oss inuti vår litteratur som om den vore vårt käraste hem som vi sällan överger. Även om vi kikar ut så sker det bara genom en liten fönsterglugg. Brandes är däremot en resenär som betraktar vårt hem utifrån, och som redan har sett många hus.²

Stereotyper och deras avmystifiering

De mest intressanta kapitlen i Brandes' bok berättar om polska stereotyper eller skildrar polackernas nationella karaktär. Detta forskningsområde är mycket spännande, men å andra sidan lurar här faror och fällor av olika slags: förenklade generaliseringar, emotionella faktorer och ohistoriskt tänkande. Själv använder Brandes ofta stereotyper i sina skildringar. De spelar en viktig roll inom hans språk. De

² B. Prus, *Kroniki*, vol. ix, citerad efter Ciesielski 1972, 28

förekommer oftast i form av presentationsretorik. Han skisserar först en företeelse eller ett problem i grova drag, med förenklingar och typiseringar, och nyanserar sedan bilden, inför tunnare och mer subtila linjer. I sitt senare resonemang går Brandes ofta emot de "ursprungliga" stereotyperna. Han dekonstruerar dem och konfronterar dem med verkligheten. Hans tvetydiga ställningstagande till stereotyperna kommer att klargöras vid vidare analys.

Redan de första sidorna vittnar om Brandes' förkärlek för stereotypiska föreställningar. Han kommer till Polen via Berlin och Wien. De färskna intrycken från den kejsarliga metropolen, i form av olika kulturklichéer och bilder, utgör en radikal retorisk kontrast till mötet med Polen. Detta skapar oundvikligen en horisont, den europeiska civilisationens horisont vid mötet med Polen:

Wien är *otvungenhetens* stad. Hur lätt har man icke der för att tala, få se färger, höra musik. Om berlinare [...] tillägnat sig värdigheten, så har Wiener-bornä fått behagfullheten på sin del. Ty det är en stad, som allting passar, därför att den har nog mycket sundt förstånd att ej göra annat än det som passar den. (1,4)

På väg från det moderna Europas kulturcentrum, uppfylld av Wiens dekadenta skönhet och charm och med beundran för dess stämning av tolerans möts han av en kallduschliknande upplevelse redan vid den österrikisk-ryska gränsen. Denna gränsövergång blir en kulturchock, en resa till en annan värld, eller den arketypiska Hadesupplevelsen som skärper kontrasten mellan Ost och Väst. En brutal genomsökning av hans bagage på gränsen resulterar i en konfiskering av alla hans böcker och anteckningar. Det första mötet med det auktoritära systemet utlöser en omedelbart reaktion:

Således fick jag redan vid gränsen en förkänsla af att jag befann mig utan den europeiska civilisationens rämärken. (I,10)

Detta stereotypiska och klichéartade påstående, som är i samklang med tidigare och senare resenärers upprepade intryck, ifrågasätts och omtolkas i det senare resonemanget. Under alla sina resor kommer Brandes att noggrant skilja mellan den anticivilisatoriska korsetten som fångar och förhindrar polackernas utveckling och som har sina rötter i den historiska situationen, i den politiska ofriheten, i beroendet av det Ryska Imperiet, och den polska kulturens civiliserade : huvud - intelligentsias

Efter de första intrycken från Warszawa, med skiftande bilder av den försvunna glorian och den nuvarande misären, och efter en kort kurs i Polens historia, försöker Brandes fånga den polska nationella

karaktären. Han citerar olika stereotyper, använder allmänna föreställningar om polacker, och tecknar, eller snarare skisserar, den första förenklade bilden av den polska själen. Detta porträtt är försiktigt och balanserat, här finns det både skönhet och skavanker, skuggor och ljus och mer eller mindre lyckade jämförelser med andra nationer:

Polackerna äro lifliga som sydlänningar, men de äro ej ett i Macchiavellis skola uppfostradt, politiskt slugt folk liksom italienare, som har förstått att låta fransmännen rifva kastanjerna ur elden sjelfva. Det är ett folk, som Napoleon fick att gjuta sitt blod för sig för att visa fram den hvita örnen för dem. [...]

En så ungdomlig eller barnslig entusiasm är för visso intet upprätthållande element under folkens stora lifkamp i industriens och militarismens tidsålder. Den trifves ej gerna tillsammans med sparsamhet, idoghet, disciplin, måttlighet och borgerlig sträfsamhet - allt egenskaper som trygga individens och samhällets bestånd.

I äldre skildringar af polackerna heter det också ofta, att det är något fåfängligt i deras högmod, något flyktigt i deras ädelmod, att de äro egensinniga och trätlystna, ur stånd att erkänna någon större lag än deras egen vilja, men att denna vilja ej alltid står på samma punkt. (I, 3 8f)

"Industriens och militarismens tidsålder" härskar i dåtidens Europa och utgör dess ideologiska horisont. Brandes' uttryck kan man idag översätta till begreppet modernitet. Är den polska mentaliteten beredd att svara på modernitetens utmaning? Har det västeuropeiska civilisatoriska paradigmet ett universellt omfång? Utgör det en mall som man kan tillämpa på de annorlunda kulturerna? Är Väst likvärdigt med normen, och Ost med avvikelser, antinormen, kaoset och irrationalismen? Dessa frågor finns inte alltid explicit uttryckta i Brandes' text, vi kan emellertid förtydliga dem idag med hjälp av den senaste debathorisont som har öppnats genom böcker av Edward Said, Larry Wolff, Ernest Gellner och Zygmunt Bauman. Vi skall försöka hitta eventuella svar på dessa frågor i danskens essäer.

Brandes' skildring av den polska mentaliteten ligger inte långt ifrån den autostereotyp som dominerade i Polen under 1800- och 1900-talet. Man understryker här de värderingar som går tillbaka på den europeiska riddarkodexen: ära, mod, entusiasm, offeretik och tjänsteetik. Alla dessa värderingar har sina historiska rötter och bevaras fortfarande inom den polska kulturen, trots epokens krav. Brandes skriver om dessa värderingar med viss sympati, men inför samtidigt ett annat perspektiv som förefaller mer ambivalent. Polackernas mentalitet påminner om barnets värld. Sådana karaktärsdrag som nyfikenhet, strålände glädje, lättfärdighet, beundran för de yttre och ytliga tecknen på prestige - fina dräkter, uniformer och glitter -

bidrar å ena sidan till att skapa den sympatiska myten om polacken som den lättfärdige, rolige kumpanen, som är förälskad i livet och lever i nuet, å andra sidan till att skapa en negativ bild av den oansvarige medborgaren med symptom av infantilitet och omognad, utan förståelse för situationens allvar eller för kampen med den råa, vardagliga verkligheten.

Det som skiljer Brandes' bild av polackerna från den allmänt accepterade inhemska autostereotypen är det dialektiska perspektivet. De positiva sidorna kompletteras alltid med negativa och skuggiga drag. Den polska mentaliteten i Brandes' skildring innehåller också motvilja och förakt för arbete, för de nyttiga och praktiska borgerliga dygderna, okänslighet gentemot de lägre ställda samhällsklasserna, en tendens till kaos, anarki och oordning (polsk riksdag), en bristande önskan att underkasta sig den allmänna viljan, den nationella överdrivna stoltheten, den polska dilettantismen... Den långa listan visar att denne beundrare av Polen (och särskilt av de polska kvinnorna) är i stånd att bevara sin kritiska skärpa mot sitt kärleksobjekt. I sin resa genom de polska stereotyperna kan han nyansera och balansera sina bilder. Å ena sidan underminerar han med hjälp av resonemang och observationer den behagliga myten om den polske ärorike riddaren, å andra sidan - kämpar han mot den europeiska antimyten, dvs. föreställningen om Polen som Europas "svarta får".

Men det fanns ännu ett polskt folk, som hade godt om heroiska, ridderliga, glänsande, onyttiga, men långt färre nyttiga och borgerliga dygder. Ett eldigt och opraktiskt folk, ädelmodigt och opålitligt, praktlystet och flyktigt, lifffullt och lättsinnigt, ett folk, som alltid hade afskytt strängt och tråkigt arbete och alltid älskat alla starka, fina, andliga njutningar, men framför allt oafhængigheten ända till vanvett, friheten ända till *liberum veto* och äfven nu, då det förlorat sin oafhængighet och frihet, hade blifvit sin gamla kärlek troget. (1,36)

De konstruktioner som ligger i bakgrunden för Brandes' världsbild, som uttrycker den implicit, är här lätta att fånga, de lyser nästan igenom texten. Här har vi motsatsparen: mogen-omogen, modern-anakronistisk, pragmatism-idealism, rationalism-traditionalism, som kortfattat uttrycker Upplysningsprojektets paradigm. Detta paradigm - nätet av *cultural constructions*, som uppfanns av västeuropeiska intellektuella och som styrde/påverkade uppfattningen av världen, kulturen och individen under hela 1800- och 1900-talet, blev enligt Larry Wolff upphovet till den förvrängda bilden av Osteuropa -Ryssland, Polen, Transsylvanien och Tjeckien - och framkallade förenklade och mystifierade skildringar av detta *terra incognita*, detta halv- eller okultiverade område. Det var hotfullt, främmande och

svårt att civilisera. Brandes själv, trots sina otvivelaktiga rötter och sympatier i den breda Upplysningstraditionen, faller inte i den konstruktivistiska fällan, han kan se och betrakta på ett djupare och rikare plan. Medan han använder sig av stereotyper blir han aldrig stereotypernas fånge. Han förmår att se detaljer som underminerar de abstrakta fördomarna, han märker omständigheter som motsätter sig reglerna, avmystifierar myter och *commonplaces*.

Föreställningen om släktskapen mellan den polska och den franska själen är ett utmärkt exempel på sådana konstruerade stereotyper. Warszawa förefaller för de flesta utländska besökare som "en nästan fransk stad", polackerna från överklassen uttrycker sig utan svårigheter på franska. Till detta kommer *Den Stora Emigrationen* (Mickiewicz, Słowacki, Norwid) och dess kontakter med fransk kultur. Dock "visar sig denna enorma likhet vara en ren illusion":

Den smula likhet som fins, består i en beslägtad fallenhet för att lätt hänge sig åt hänförelsen och åter lika lätt sjunka tillbaka i leda igen; vidare i en stark trängtan efter att upplefva något nytt, efter sinnerörelsen och kärlek till rykte och glans. (I, 42)

Den grundläggande skillnaden mellan fransmän och polacker kan uttryckas med hjälp av en skönlitterär metafor: medan de första lever i en prosavärld, bebor de andra en värld av poesi. Rationalismen med rötter i Descartes' filosofi, den franska själens algebraiska och aritmetiska natur är polackerna fullständigt främmande. "Polackerna lever i dikt" - hävdar Brandes och denna skillnad är mer avgörande än de ytliga likheterna. Den andra viktiga skillnaden är den polska mottagligheten för främmande kulturer och språk, ett drag som saknas hos de monokulturella fransmännen:

Nästan var och varannan polack från överklassen känner till de viktigaste huvudstäderna i Europa och är bekant med de mest signifikanta företeelserna i den europeiska litteraturen. Denna passionerade hunger efter resandet och mångfalden i sättet och bildningen är icke speciellt franskt. (I, 43)

Brandes som europé understryker flera gånger den europeiska idéns starka närvaro i polsk mentalitet. Polackerna är européer i kraft av sitt sätt att betrakta det europeiska kulturarvet, vilket har lagt grunden för deras själsliga liv och har blivit det mest obligatoriska inslaget i de ungas bildning. Ett hundra år senare kommer två östeuropeiska författare, Czesław Miłosz och Milan Kundera, att upptäcka liknande drag hos intelligentsian i Polen och Tjeckien: de är nämligen sanna och övertygade bärare av den europeiska identitetens idé, kanske de sista i det moderna Europa. I både fallen har drömmen

om Europa politiska rötter. Endast den europeiska idéen kan skydda de inhemska kulturerna och identiteterna mot totalitarismen från Öst som träder fram i form av tsarväldet eller den kommunistiska staten. Erkännandet av den europeiska kulturen som en organisk helhet och en civilisatorisk bakgrund för kontinenten blir särskilt starkt bland små nationer med hotad identitet.

Polska kvinnor, polska män

Den mest markanta skillnaden när det gäller denna falska polsk-franska själsfrändskap omfattar förhållanden mellan könen. Kvinnan får en särskild ställning både i den polska verkligheten och i den polska myten såsom uppoffringens och patriotismens prästinna, som vardagslivets och uppfostrans pelare och som mellanledet i kulturbevarandeprocessen. Redan vid de första samtalen med polacker märker man här en oerhörd vördnad och respekt för kvinnan. Medan de franska männen talar nedlåtande och tarvligt om kvinnan, lovordar polackerna sina kvinnor och talar om dem med värme och omsorg:

Hos en italiensk författare har jag funnit en anmärkning, som möjligen framdrager den djupare grunden härtill. Man håller före, att medan hos de german-iska folken mannen i regeln är mera begåfvad än qvinnan, och medan hos de romanska folken man och qvinna i genomsnitt stå på samma ståndpunkt i af-seende på andliga förmogenheter, så är deremot nos polackerna såsom det mest egendomliga af de slaviska folken qvinnan mannen afgjordt öfverlägsen. Om man härvidlag ej tänker på uppfinnings- och alstringsförmågan, skall man känna sig slagen af dessa ord. Männen sakna icke andlighet och fint vett, handlingskraft och frihets kärlek, men det ser ut som qvinnorna hade mera. (I, 471)

Den särskilda status som tillskrivs den polska kvinnan dyker upp hos många andra skildrare av det polska samhället, med början i Renässansen. Polska kvinnor brukade göra ett starkt intryck på utlänningarna, inte bara genom sin skönhet, utan också genom intelligens, oberoende och stolthet:

utlänningarna beundrade de intelligenta och skarpsinniga polska kvinnorna, som var så olika deras egna landskvinnor, som ofta förblev fångar i de tre sfärerna: Kinder, Küche, Kirche (Nowak 1994).

Brandes ägnar i sin bok stort utrymme åt beskrivningar av kvinnorna, deras skönhet och glans. Ibland får man intrycket att hela det polska samhället består av intelligenta briljanta polskor. Först i en avlägsen bakgrund dyker det upp trista och färglösa män, som ett slag

bihang till damerna. Brandes omnämner ofta de stora kvinnliga gestalterna i Polens historia och litteratur: de kvinnliga kämparna Emilia Plater och Grażyna (från Mickiewiczs verk), författarinnor och reformister som Eliza Orzeszkowa och Maria Konopnicka, men i första rummet skildrar han med passion sina väninnor som han möter under sina fyra resor i Polen. De är huvudsakligen aristokrater, eller adelskvinnor, ibland konstnärinnor och skådespelerskor. De flesta är politiskt aktiva, några av dem har en lång sibirienvistelse bakom sig.

Sitt "polska porträtt" påbörjar Brandes med en skildring av den polska adelskvinnans egenart. Efter enbart en stunds läsning drar man slutsatsen att polskorna inte behöver någon feminism - de är födda feminister, feminister av egen natur, medvetna om sina krafter och sin särställning, skönhet och intelligens:

Hvad som i allmänhet kan sägas om dess qvinnor af den högre och lägre aristokratien är att deras egenskaper, dygder och laster, ej äro de vanliga, borgerliga. De äro ej husliga, ej heller småsinnade. De bästa af dem hafva en stolthet, hvilken, hög och sällsynt som den är, beror på känslan af själslifvets styrka och renhet. Det ar qvinnor, som blifvit skapta att herska och som till och med i små och trånga förhållanden bevara den sj elf känsla, som ligger i blodet hos dem. Det är denna typ, hvars andliga lif går helt upp i den nationella saken. Åtskilliga bland dem äro ännu ifriga katoliker, men för de flesta och de mera vakna är katolicismen dyrbar endast som nationalitetens Palladium. (I, s. 76f)

Bilden av den polska kvinnan konstrueras här både med ljusare och mörkare färger: de är stolta, oberoende, "skapade till att härska", begeistrade, hängivna sina barn och sin familj, men också oföretagsamma, odriftiga och alltför sällskapliga; i samhället och i kulturen råder en idealiserad bild av kvinnan. Det sistnämnda draget, idealiseringen av kvinnan, har enligt Brandes sitt ursprung i Mariakultens starka närvaro och roll i polsk kultur. Madonnagestalten, den ideala utomvärldsliga kvinnlighetens arketyp, styr med stark hand det kollektiva medvetandet i Polen. Den polska kvinnan har, genom en lång process av skapande av kulturella och litterära föreställningar, fråntagits all sin kroppslighet och sensualitet. Både i livet och konsten "har hon hett huvud, men behärskat sinne". Den romantiska litteraturen bär det största ansvaret för detta avkroppsligande av kvinnan, denna avsexualisering av kärleken. Kvinnotjusaren Brandes klagar över denna allvarliga defekt i den polska kollektiva mentaliteten. Han anser att det är ett symptom på en reduktionism som omvandlar

Kvinnan till ett kultobjekt, till ett objekt för respekt, ett objekt utan kropp och kön, som inte befinner sig på jorden utan i den ideala sublima platoónska världen:

Kvinden er saaledes her meget beundret, meget forherliget, men lidet iagtaget eller udforsket. Hverken som Elskende eller som Datter eller som Søster eller som Moder træder hun frem som et helt Menneske med stærkt ejendommelige Egenskaber. Billedet bliver straks forædlet og er altid holdt i Artsbestemmelser. (231)

Brandes upptäcker att i det grymma politiska klimatet som råder i Polen på 1880-talet försämras kvinnans ställning i samhället kraftigt. Det politiska förtrycket, sekulariseringen, stämningen av hopplöshet - allt bidrar till att kvinnans inflytande i samhället gradvis minskar. Kvinnans roll som prästinna och väktare av familjens själsliga eld och av de patriotiska värderingarna håller på att upplösas på grund av avtagande religiositet; hennes sociala status och jämställdhet med mannen håller på att urholkas. Samhällsnormerna är på väg att tillspetsas, man återvänder till anakronistiska traditioner såsom kontraktäktenskapet. Männens instabila yrkesställning - en effekt av den politiska situationen men också resultatet av den infödda polska dragningen till "spridda intressen", till en allt-i-allo-attityd (den negativa sidan av den polska mångsidigheten!) - bidrar till att kvinnornas trygghetskänsla minskar och separationen mellan könen växer:

De [polska männen] ha altför många planer och för obetydliga ansatser till beständighet. Qvinnorna beklaga sig bittert deröfver. Som goda hustrur sträfva de att dela sina mäns intressen, att sätta sig in i deras sysselsättningar och råka hvartannat eller tredje år i förtviflan öfver att behöfva intressera sig för något helt olika mot förut. De tänka med ängslan på hvad nästa år skall medföra.

Den polska kvinnans porträtt visar sig i Brandes' tappning vara en blandning av ett uttryck för personlig förtjusning och stereotyper, men också av kritiska och nyktra iakttagelser som påminner om den professionella sociologens eller psykologens. Denna blandning, som stundom kan bli till en dialektik, av verklighetsskildringens olika nivåer - generaliseringar, andras åsikter, vetenskapligt studium och essäistiska intryck - bidrar till den levande karaktären i Brandes' skildringar av Polen.

Porträttet av den polske mannen, som egendomligt nog placeras efter bilden av kvinnan och som dessutom är mycket mer innehållsfattigt, inleds med en presentation av den typiska polska fysionomin:

Mannen äro välvuxna, mestadel magra gestalter, oftast med skarpt markerade anletsdrag och stora yfviga polisonger. Denna typ spåras från bonden till aristokraten. En ofta förekommande variation är den viktige, barnsligt öppenhjertige landtadelsmannen, som helsar goddag och tar hjertat på läpparne, men ikke dess mindre en manlig hållning och mycken naturlig värdighet; det är denna typ, som Mickiewicz har förevigat i åtskilliga exemplar. (I, 83)

Ganska snabbt faller de första kritiska orden och den allvarliga kritiken är helt förutsägbar och förtjänad: polacker har inte utvecklat, inte i minsta grad, de borgerliga dygderna. I motsats till tyskarna (och de andra germanska folken) som medvetet offerar den bästa delen av sig själv i Statens tjänst, låter sig polackerna inte underkuvas av någon heterogen, yttre makt eller struktur, vare det staten, myndigheten eller företaget. Något ekonomiskt och politiskt sinne har de inte utvecklat, och i denna mening tillhör de snarare Ost än Väst, påminner snarare om ryssarna än om danskarna. Det paradoxala i detta är att de lyckats skapa en högutvecklad kultur utan några materiella grunder - enligt Brandes liknar de i detta de antika grekerna:

Derför fans i Polens gamla rike (liksom i Hellas) en hög civilisation utan det materiella grundelement, som kunnat trygga dess bestånd, och derför egde (liksom i Judeen) en personlig frihetsutveckling rum på bekostnad af rikets kraft gern emot utlandet. (I, 83t)

Ur det moderna Europas synvinkel lider den polska mentaliteten av en annan allvarlig "sjukdom" - nämligen bristen på respekt för Arbetet. Brandes förklarar i sin analys (som i många avseende påminner om ett weberianskt tankesätt) arbetsmoralens utveckling i Europa med hjälp av religionssociologin: den protestantiska andan har producerat de borgerliga dygderna - sparsamhet, självdisciplin, kulten av det nyttiga och respekten för de självständiga ekonomiska målen. I Polen, på grund av katolicismens framskjutna ställning, råder det motsatta - pengar och arbete har aldrig uppskattats högre än livet och njutningen: "pengar var ett medel, aldrig ett mål, arbetet ett skamligt undantag, aldrig ett mål i sig själv."

Livet som ett evigt firande - detta är det väsentligaste draget i den polska mentaliteten. Här firar och celebrerar man allt, till och med kriget, som i polsk tappning påminner om skådespeleri, med rik scenografi och fina dräkter. En glimt av överflöd finns överallt - röda band och uniformer, fjädrar och praktfulla sablar...

Den polska ärliga gästfriheten är ett annat exempel på firandet av livet. Brandes möter gästfrihet hos alla sina värdar i Polen och uttrycker naturligtvis sin stora tacksamhet och beundran. Detta drag är

också besläktat med den allmänna polska välviljan och givmildheten som ofta yttrar sig i vissa historiska förhållanden. Brandes syftar här på den generösa politiken gentemot judarna (Polen hade sedan medeltiden varit den mest inbjudande tillflyktsorten för förföljda judar från det övriga Europa) och på den solidariska internationella politiken som bl. a. yttrade sig i kung Johan Sobieskis hjälpinsatser för österrikarna, Wientåget 1683:

Och liksom den enskilde mäktige mannen bland detta folk ej har lefvat allena för sig sjelf, icke har stängt sig inne, så ej heller hela folket. Man tanke blott på två drag sådana som dessa: Att Polen öppnar sig för judarne under medeltiden, att Johan Sobieski frälser Wien från turkarne, två i Europas historia sällsynta drag af religiöst frisinne och politisk ridderlighet. (I, 83f)

Firandet av livet å ena sidan och arbetsamheten å andra kommer i oundviklig konflikt med varandra. Denna konflikt har historiska rötter i Polen, den polska adeln har alltid betraktat arbete som en underlägsen sysselsättning jämfört med krigande och firande. De lägre sysselsättningsformerna - handeln, hantverk och industriell produktion - föraktas bland fint folk än i dag, upptäcker Brandes, medan han med lust och ro citerar en dam från det högre sällskapslivet:

Hvilket sällskap man hade inbjudit mig till! Her var godt om *arbetare*: advokater, fabrikanter som sälja varor, läkare på hvilka man trycker tre rubier i handen för besöket! (I, 87)

Föraktet för arbete går ihop med den ekonomiska sorglösheten. Brandes, liksom många andra betraktare av livet i Polen, både då och i för oss närmare tider, ställer sig med häpnad en viktig fråga: vad försörjer polackerna sig på? Jo, de försörjer sig på sina försummade lantbruk som ger knapp ekonomisk vinst och som går runt tack vare billig arbetskraft. Herrarna - dessa skendemokrater - betraktar sina undersåtar som undermänniskor. Brandes anser att denna inställning mot tjänstefolk och bönder är en "asiatisk" företeelse och en kvarleva av österländsk mentalitet. Han förvånas ständigt över detta slöseri med mänskliga resurser: varför sådana mängder av tjänstefolk, vaktmästare och portvakter som väntar sysslolösa i timmar bara för att öppna porten ett par gånger om dagen. Vilket slöseri, vilken onödig frikostighet och utnyttjande av mänskliga resurser utan någon som helst ekonomisk kalkyl! Detta utrop vittnar om Brandes' rationalistiska, sparsamma förhållningssätt. Livet rullar emellertid vidare. De fina herrarna tjänar på något konstigt vis pengar, spelar bort dem,

förlorar förmögenheter, skaffar eller lånar nya... "Det ordnar sig alltid!" - detta ofta citerade talesätt uttrycker hela den polska oredan och provisoriskheten.

Hur ser herrarnas allmänna bildning ut? Brandes låter sig inte luras. Under den skenbara bildningens och den allmännare kunskapens yta döljer sig den ofrånkomliga polska dilettantismen. Bildningen är i Polen mycket grund, den når aldrig djupet. Bristen på uthållighet, föraktet för systematisk kunskap bidrar till den stora yrkesmobiliteten. Brandes yttrar sig med häpnad om sina polska vänners krokiga yrkeskarriärer: från medicinska studier till journalistik, från journalistik till lantbruk, sedan till teater och tillbaka till journalistik. Och allt detta inom loppet av tio, femton år!

Liksom den geniala dilettantismen är en förvrängd form av den djupa kunskapen, är det polska sällskapslivet en ersättning för det offentliga, politiska livet. Salongen förenar och ersätter olika offentliga funktioner: Parlamentets, de fria tidningarnas, skolans och universitetens roll. Denna ersättning är djupt demoraliserande. Den skapar en falsk känsla av engagemang och självbelåtenhet men dess politiska och samhällsmässiga verkan är ringa. Några år senare kommer den den polske filosofen och samhällskritikern Stanisław Brzozowski att fokusera sin bitande kritik av det polska samhällets synder just på denna punkt. Det polska samhällslivet (*towarzyskość*) utgör enligt honom den allvarligaste faran för polackernas mentala och själsliga välmående. Denna urvattnade, oautentiska och improduktiva form av social gemenskap, som ofta har gjort så starkt intryck på utlänningar, förblir ett angreppsmål för många inhemska kritiker av den polska mentaliteten - Gombrowicz, Wyspiański, Konwicky, Andrzejewski och andra.

Brandes försöker upptäcka den gemensamma nämnaren, den enhetliga strukturen i den polska mentaliteten och finner den i förkärleken för överflöd, för det onödvida. Benägenheten för glitter och ära, för överflödiga prydnader och värderingar, samsas hos polackerna med viljan att offra allt för Saken, även då det gäller de andra, med den generösa gästfriheten. Polackerna ryms inte inom rationalitetens ordnade strukturer, det är alltid något som sticker ut, inte passar i ramarna eller rinner över. Från generösa gåvor, festliga middagar, till offrandet av livet: för idéerna, äran och friheten.

Enligt denna uppfattning, är det i grund och botten blott nödvändigt att betala det onödvida, det öfverflödiga. [...] På samma sätt har det polska hjeltemodets sätt i alla tider varit att göra det öfverflödiga.
Männen från Polens

storhetstid ha deltagit i de mest skilda europeiska krig, öfverallt der striden gällt ett föremål, som haft deras sympati. [...] Med dessa dygder och de ofvan-för berörda lasterna kommer man ei genom verlden i nittende århundradet. Man blir inte en gång ärad och aktad, än mindre stor och mäktig. Storsinhet-ens och lättsinnets behag är i våra dagar stäldt på en obehaglig plats mellan tysk illslughet och rysk kraft. (I, 92-94)

När vi kommer till slutbedömningen av Brandes' strategi i skildringen av den polska mentaliteten och dess *commonplaces* måste vi understryka hans ambivalenta attityd gentemot de kulturella stereotyperna. I sina bilder och beskrivningar undviker han inte stereotyperna utan använder dem rikligt. I sina generaliseringar "polerar" han verklighetens knottriga yta, anpassar fakta till de förutbestämda ramarna, skriver in det okända i den kända, stundom banala horisonten. Men någonstans under ytan påbörjas den motsatta processen: undermineringen av de allmänna föreställningarna, deras dekonstruktion. Allt detta sker i kontakt med den levande verkligheten. Det är inte stereotyperna själva som undermineras utan snarare deras tolkning, deras ideologi eller grund. Deras ideologiska tolkningsgrund heter enstämmighet, homofoni. Enligt detta homofoniska ställningstagande är Polen - med alla sina brister, sina försummelse och sin efterblivenhet - en negativ avspegling av Europa, en karikatyr av Europa. Brandes' viktigaste insats består i att han dialogiserar denna bild. Genom att visa mångfalden av synvinklar och tolkningssätt bevisar han att de polska nationella dragen har sin källa i "annanhet" (*otherness*) och inte i underlägsenhet eller efterblivenhet. Denna nation satte livet framför arbetet, idén framför nyttan, känslan framför förståndet och överflödet framför ordningen. Många gånger understryker Brandes att den polska vägen inte är och inte kan vara särskilt populär i dagens Europa som är djupt influerat av kulten av Moderniteten och jakten på mätbara ekonomisk värden. Det polska projektet stämmer inte med Upplysningens moderna projekt, men detta borde inte ta ifrån polackerna deras rätt att vara sig själva, deras rätt att finna den egna vägen, att lära sig av sina egna misstag.

KÖPENHAMN

Referenser

Brandes, G.: *Samlade skrifter*, 3. Köbenhavn 1902.

----- *Intryck från Polen*, övers, av K. Visen. Stockholm 1890.

Ciesielski, Z. : *Zbliżenia skandynawsko—polskie*. Gdańsk 1972. Nowak, J. R.: *Myśli o Polsce i Polakach*. Katowice 1994.